

УДК 902/904

DOI10.24412/2413-2004-2022-3-13-22

**ТАЪРИХ ВА ЁДГОРИҶОИ МЕЪМОРИИ
ХУЧАНДИ АСРҶОИ XIII – XIV**

Бобочонова Муаззама, муаллими кафедраи археология, этнография ва диншиносии МДТ «ДДХ ба номи академик Бобочон Гафуров»; **Раҳимов Набиҷон Турдиалиевич**, д.и.т., профессори кафедраи археология, этнография ва диншиносии МДТ «ДДХ ба номи академик Бобочон Гафуров» (Тоҷикистон Хуҷанд)

**ИСТОРИЯ И АРХИТЕКТУРНЫЕ
ПАМЯТНИКИ ХУДЖАНДА XIII–XIV вв.**

Бободжанова Муаззама, преподаватель каф. археологии, этнографии и религиоведения ГОУ «ХГУ им. акад. Б.Г.Гафурова»; **Рахимов Набиджон Турдиалиевич**, д-р ист.наук, профессор кафедры археологии, этнографии и религиоведения ГОУ «ХГУ им.акад. Б.Г. Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)

**HISTORY AND ARCHITECTURAL
MONUMENTS OF KHUJAND OF THE
XIII-XIV CENTURIES**

Bobojonova Muazzama, lecturer of the department of archeology, ethnography and religion studies under SEI “KhSU named after academician B.G. Gafurov”, **Rahimov Nabijon Turdialievich**, Doctor of History, Professor of the the department of archeology, ethnography and religion studies under SEI “KhSU named after academician B.G. Gafurov” **E-MAIL: muazzama1990@mail.ru** Tajikistan, Khujand

Калидвожаҳо: таърихи Хуҷанд, Шоҳроҳи абрешиш, бодиянишинҳо ва ислом, меъморӣ, мақбараҳо, ёдгориҳои асрҳои XIII-XIV

Заминаи таърихӣ ва омилҳои пайдоиши ёдгориҳои меъмории асрҳои XIII-XIV дар Хуҷанд, ки яке аз марказҳои қадима ва муҳимми тиҷорати Шоҳроҳи абрешиш буд, баррасӣ шудааст. Ёдгориҳо мазкур мероси фарҳангӣ буда, хусусиятҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маданияти давраи баррасишавандаро инъикос мекунанд. Қайд шудааст, ки истилои муғулҳо (1219-1221) на танҳо шумораи зиёди аҳолии мусулмонро ҷисман нобуд кард, балки осори фарҳанги моддӣи Шарқи Наздик ва Осиёи Миёнаро аз байн бурд. Аммо истилогарон ба фарҳанги дини маҳаллӣ дастболо шуда натавонистанд: аввал хонҳои алоҳида, баъд наояндагонӣ ашироф ва бодиянишинони одӣ исломро қабул карданд. Қабули ислом аз ҷониби элитаи чағатойӣ аширофи бодиянишин ва заминдорони маҳаллиро ба ҳам наздик намуд. Дар баробари ин нақшу нуфузи рӯҳониёни мусулмон баланд гардид. Мусулмонони “нав”, ки аз аширофи муғул, хосатан хонҳо буданд, мехостанд бо кори амалӣ мавқеи худро «нишон диҳанд». Онҳо ба сохтмони масҷиду мадрасаҳо мусоидат намуда, барои ташкили мактабу китобхонаҳо шароит фароҳам меоварданд. Ин амал ва кӯшишу гайрат дар бунёди ишиооти динӣ дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва Хуросон, аз ҷумла дар Хуҷанд (масалан, мақбараҳои Тубахон, Ҳазрати Бобо ва Шайх Муслиҳитдин) зоҳир гардид.

Ривояту анъанаҳо бо ҳар яки онҳо алоқаманд буда, аз аҳамият ва маъруфияти рӯзафзуни ёдгориҳои динӣ ва зиёратгоҳҳои мусулмонӣ қад-қади Шохроҳи абрешим шаҳодат медиҳанд.

Ключевые слова: *история Худжанда, Шёлковый путь, знать номадов и ислам, архитектура, мавзолеи, памятники XIII-XIV веков*

Рассматриваются исторический фон и факторы появления архитектурных памятников XIII-XIV веков в Худжанде – одном из древних и важных городских торговых центров Шёлкового пути. Эти памятники являются культурным наследием, отражающим социально-политические и культурные особенности рассматриваемого периода. Отмечается, что монгольское завоевание (1219-1221 гг.) привело к физическому уничтожению не только большого числа мусульман, но и материальной культуры Среднего Востока и Средней Азии. Однако завоеватели были побеждены местной культурой и религией: ислам сначала принимали отдельные ханы, а потом и представители знати и рядовые кочевники. Принятие ислама элитой чагатайской среды сближает кочевническую и оседло-земледельческую знать. При этом происходит возвышение мусульманского духовенства. Новые мусульмане из монгольской знати, особенно ханы, стремились показать и доказать свою набожность практическими делами: строили мечети, медресе, организовывали школы и библиотеки. Эта активность и рьяность проявилась в активном строительстве культовых сооружений в городах Мавераннахра и Хорасана, в том числе в Худжанде (например мавзолеи Туба-хана, Хазрати Бобо и шейха Муслихитдина). С каждым из них связаны легенды и предания, свидетельствующие о росте значимости и популярности культовых памятников и мусульманских святынь на трассах Шёлкового пути.

Key-words: *history of Khujand, Silk Road, nomads' elites and Islam, architecture, mausoleum, monuments of XIII – XIV centuries*

*The article dwells on the historic background and factors which caused an emergence of architectural monuments of the XIII – XIV centuries in Khujand, one of the ancient and important urban trade centers of the Silk Road. These monuments are a cultural heritage that reflects the socio-political and cultural characteristics of the studied period. It is noted that the Mongol conquest (1219-1221) led to a physical extirpation of not only a large number of Muslims but to extermination of the material culture of the Middle East and Central Asia either. However, the conquerors were defeated by the local culture and religion: first, individual **khans**, then representatives of nobility and ordinary nomads accepted Islam. The adoption of Islam by the elite of the Chagatay milieu consolidated the nomadic and settled agricultural nobilities. At the same time, the role of Muslim clergy was being elevated. The new Muslims out of Mongolian elite, especially **khans**, sought to “show off” and prove their piety by practical deeds: mosques and **madrassahs** were built, schools and libraries were organized. Activeness and zealousness manifested themselves in strenuous constructions of the religious buildings in the cities of Mawerannahr and Khorasan, Khujand inclusive (the mausoleums of Tubakhan, Khazrati Bobo, and Sheikh Muslikhiddin). Legends and traditions are associated with each of them testifying to the growing importance and popularity of religious monuments and Moslemic shrines along the Silk Road.*

Хар як давраи таърих дар нақшаи рушди тамаддун ҷойгоҳ ва вижагиҳои худро дорад, ки ифодаи он арзишҳои моддӣ ва ғайримоддӣи давраи мазкур мебошад. Чунин андешаро нисбати таърихи яке аз шаҳрҳои қадимаи Осиёи Миёна - Хучанд баён кардан мумкин аст.

Хучанд, ки дар чоряки аввали ҳазораи I-уми пеш аз милод ҳамчун шаҳраки хурд дар соҳили чапи дарёи Сир ба вучуд омадааст, баъдан ба чорроҳае дар роҳҳои асосии байниминтақавии Осиёи Марказӣ (ба сӯи Суғд, Шош, Илок, Фарғона ва ғ.) табдил ёфта, ҳамзамон дар тӯли фаъолияти худ як маркази транзитӣ дар Шоҳроҳи абрешим (асри II пеш аз милод - асри XVI милодӣ) буд.

Дар асрҳои X-XIII, махсусан дар арафаи ҳамлаи муғулҳо ба Мовароуннаҳр, Хучанд яке аз шаҳрҳои бузурги минтақа ба шумор мерафт. Мавқеи хуби ҷуғрофӣ (дар чорраҳаи тичорат, дар маркази воҳаи шукуфони кишоварзӣ, мавҷудияти асоси истихрочи маъдан - конҳои Қарамазор ва диг.) ба рушди тичорату ҳунар, болоравии иқтисодӣ ва сиёсии Хучанд мусоидат кард.

Ҳафриёти бостоншиносӣ ва бозёфтҳои нодир низ аз рушди шаҳру ҳаёти шаҳри Хучанд гувоҳӣ медиҳанд. Дар чараёни таҳқиқи омӯзиши қитъаҳои гуногуни шаҳр, ҳудуди он ва замони ба шаҳр ҳамроҳ шудани ин ё он қитъаи алоҳида муқаррар карда шудаанд. Марҳилаҳои васеъшавии ҳудуди марзии шаҳр тавассути шурфҳои археологии академик Н.Н.Негматов муқаррар карда шудаанд. Ҳафриёт нишон дод, ки дар ибтидои асри XIII ҳудуди шаҳри мазкур, ҳудуди шаҳристонӣ рабод, минтақаҳои Чоршанбе, Панҷшанбе, маҳаллаҳои атрофи Ҳазрати Бобо, Тубахон, Кулолгарон, Кӯпруки баланд, Таги савр ва ғайраро дар бар мегирифтанд. Қалъаи шаҳр ва арк дар ҳудуди қаблии худ боқӣ монданд, аммо дар ин ҷо қорҳои таъмириву сохтмонӣ низ анҷом дода мешуданд: қисмати деворҳо ва манораҳо нав карда шуданд, дар болои арк ба ҷои пешина маҷмааҳои қасри нав сохта шуданд [9, 3-15].

Дар баробари инкишофи ҳунармандӣ робитаҳои тичоратии байналхалқӣ мустақкам гардиданд. Хучанд дар мавзеи калидӣ - дар даромадгоҳи водии Фарғона ҷойгир шуда буд. Роҳҳои асосии Дашти Қипчоқ, Хоразм, Бухоро, Марв, Самарқанд ва Тошканд ба Фарғона, Кошғар ва Чин дар Хучанд ба ҳам мепайванданд. Аз ин ҷо роҳҳои соҳили ростӣ дарёи Сир ба Намангон ва аз соҳили чапи он ба Андиҷон оварда мерасонданд. Тоҷирони бонуфуз ба рушди тичорат дар Шоҳроҳи абрешим саҳми бузург гузоштаанд. Дар байни онҳо машхуртарин - Маҳмуди Ялавоч – тоҷири хоразмӣ дар хидмати Чингизхон, дигаре – Аҳмади Хучандӣ буданд.

Рушди таърихӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданияи Хучанд дар натиҷаи ҳучуми лашкари муғул муддате рӯ ба таназзул ниҳод. Дар охири соли 1219 муғулҳо шаҳро муҳосира карданд. Бино ба маълумоти маъхазҳои хаттӣ сарвари мудофияи Хучанд – садри шаҳр Темурмалик дар қазираи мустақками дарёи Сир (Ҳисори олій) ҷойгир шуда, ба муғулҳо ҳамла мекард. Пас аз тамом шудани захираҳо, Темурмалик бо ҷанговарони худ тавассути қаиқ(заврақ)-ҳо ба самти поёнии Сирдарё ба ҷониби Хоразм ҳаракат намуд ва дар он ҷо бо Ҷалолиддини Хоразмшоҳ иттифоқ барпо намуд.

Истилои муғул ба инкишофи фарҳанги халқҳои Осиёи Миёна зарбаи ногуворе зад. Дар соҳаҳои гуногуни маданият таназзул мушоҳида мешавад. Муғулҳо ба муқобили ислом як қувваи даҳшатнок гардиданд: онҳо на мусулмонон, на рӯҳониён ва на муқаддасоти мусулмонро эътироф ва эҳтиром намекарданд. Дар марҳилаи аз соли 1220 то соли 1260 муғулҳо тамоми давлатҳои мусулмонии Осиёи Миёна, Шарқи Миёна ва Наздикро забт намуда, пойтахти ҷаҳони ислом - Бағдодро ба дасти худ гирифтанд. На танҳо пайравони дини ислом, балки марказҳои фарҳанги мусулмонӣ - масҷидҳо, мадрасаҳо, китобхонаҳо низ нобуд карда мешуданд.

Аксарияти мутафаккирон, олимон, шоирону нависандагон, уламои дин маҷбур шуданд, ки Мовароуннаҳро тарк намоянд. Муътадилшавии ҳаёти иқтисодӣ ва фарҳангӣ

дар охири асри XIII мушоҳида шуда, аз нимаи дуюми асри XIV тадричан болоравии маданияти Осиёи Миёна оғоз меёбад ва, дар давраи давлати Темур ва Темуриён хеле ривоч ёфт.

Хучуми муғулҳо ба Осиёи Миёна бо куштори бераҳмонаи аҳоли, харобшавии шаҳрҳо ва сарватҳои моддӣ якҷоя рӯй дода буд. Чингизхон Осиёи Миёнаро ба улуси писараш Чағатой табдил дод. Хучанд, ки соли 1220 аз тарафи муғулҳо забт карда шуда буд, низ хароб ва валангор гардида буд. Аммо дере нагузашта Хучанд ба сифати қароргоҳи волии муғулҳо Маҳмуди Ялавоч, сониян писараш Масъуд, интихоб шуд. Дар дараи Битиклики кӯҳҳои Муғул (дар соҳили рости Сирдарё, рӯ ба рӯи аз Хучанд) навиштаҷоте мавҷуд аст, ки бевосита бо Масъуд алоқаманд мебошад. Катибаи мазкур соли 624 ҳиҷрӣ (1227 м.) навишта шудааст [12, 93-94]. Эҳтимол, Хучанд чун шаҳре, ки дар он тамоми андозҳо барои муғулҳо ҷамъоварда мешуданд, ба зудӣ эҳё шуд.

Вазъияти маданияти моддӣ ва маънавии Хучанд дар давраи муғулҳо ба қадри кофӣ омӯхта нашудааст. Тафовути чиддӣ байни бодиянишонони бегона, истилогарон ва аҳолии маҳаллӣ дар ибтидои асри XIII, дар охири садаи мазкур тадричан коҳиш меёбад. Тавре ки муҳаққиқи давраи мазкур Г.А.Федоров - Давидов, қайд кардааст дар охири асри XIII - ибтидои асри XIV хонҳои муғул бо мақсади “ба низом даровардани тичорат, муомилоти пулӣ ва аз ғоратгарии ашрофи кучманчӣ ҳифз кардани аҳоли дар улусҳои худ ислоҳот мегузaronанд. Аз он вақт инчониб дар улусҳо рушди шаҳрҳо ва афзоиши шадиди тичорат, ки аз ҷониби хонҳо ташвиқ карда мешуданд, ба назар мерасад” [20, 216]. Гарчанде муғулҳо давлатҳои мусулмониро забт карданд ва сарватҳои моддӣ онҳоро соҳиб шуданд, вале дин ва хувияти исломиро нобуд карда натавонистанд.

Дар асри XIV қароргоҳи Чағатойӣҳо ба маҳалҳои алоҳидаи тобеи онҳо кӯчиданд, намояндагони оилаи ҳукмрони чингизӣён исломро қабул карданд. Аввал хони Олтин ўрда (Ўрдаи Тиллоӣ) - Беркехон, баъд Илхонӣён ва Чағатойӣён. Маҳмуд Ғазон Илхонӣён (солҳои ҳукмронӣ 1295-1304) 17 июни соли 1295 дини исломро ҳамчун дини давлатии хонигарии худ эълон кард. Тармаширинхон (1331-1334) дар байни Чағатойӣён аввалин шуда исломро қабул кард. Дар пайравии хон аввал намояндагони ашроф ва, баъд, тадричан, табақаҳои дигари истилогарон исломро пазируфтанд. Вазъияти мазкур ба зухуроти сиёсати нави ҷамъияти дастаҷамъона асос гузошт. Истилогарон - муғулҳо бо мақсади мустаҳкам намудани мавқеи худ бо роҳи ришва ва зўри руҳонӣён, тоҷирон ва ашрофи феодалии маҳаллиро ба тарафи худ кашида, онҳоро барои ҳукмронии кишвари худ истифода мебарданд.

Қабули ислом аз ҷониби муғулҳои улуси Чағатойӣҳо омили муҳимми сиёсӣ ва мафкуравӣ гардид. Моҳияти он чунин буд, ки “дар нимаи аввали асри XIV ғолибон мағлуб шуданд. Чунин буд як навъи истиора” [1,7; 17,103]. Ҳокимони нави мусалмонон ба сарпарастии ислом, бунёди масҷиду мадрасаҳо шурӯъ карда ба рӯҳонӣёни мусулмон тавачҷуҳи хоса зоҳир карданд. Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки «...дар охири асри XIII-нимаи аввали асри XIV сохтмони иншоотҳои динӣ дар авҷ буд» [4,609; 18,676-695].

Таърих ва фарҳанги Хучанди асрҳои XIII -XIV дар маъхазҳои хаттӣ ва бостоншиносӣ инъикос ёфтанд, ки барои омӯзиши хусусиятҳои генезиси фарҳангии давраи баррасишаванда имкон медиҳад. Дар заминаи таназзули умумӣ, ҳолати Хучанд нисбат ба дигар шаҳрҳои он замон беҳтар ба назар мерасид. Чуноне ки дар боло зикр гардид, Маҳмуди Ялавоч ва писари ӯ Бурҳониддин Масъудбек ба сифати шахсони эътимодноки Чингизхон ва вориси ӯ хони бузург Ўқтой ба танҳо – ҳуқуқи аз аҳоли ҷамънамудани андозу боҷ соҳиб буданд. Хучанд ба қароргоҳи Маҳмуди Ялавоч табдил ёфт. Мувофиқи таҳқиқи профессор Н.Турсунов, «Маҳмуди Ялавоч ва Бурҳониддини Масъуд дар Хучанд аз соли 1226 то соли 1238 зиндагӣ кардаанд. Онҳо сарвари Идораи граҷдани

Мовароуннаҳр ва дорои унвонҳои «басару-л-хочиб» (айнан «чашми дарвозабон») ва соҳиби Мовароуннаҳру Туркистон» буданд. [16, 47].

Дар баробари ин, Хучанд яке аз марказҳои бонуфузи дини ислом ва таълими Қуръони Маҷид дар Мовароуннаҳр буд. Маълум, ки хони муғул Беркехон ба омӯзиши Қуръон аз яке аз имом-хатибони мусулмонон дар Хучанд шурӯъ кардааст [1, 10; 3, 57]. Олим ва адиб Ҷамоли Қаршӣ дар асараш «Мулҳақоту-с-сурах» (охири асри XIII- ибтидои асри XIV) доир ба маҳфили илмӣ ва олимони номдору бузурги дину диёнаати Хучанд маълумоти пурарзиш овардааст [5, 147-148].

Мероси фарҳангии Хучанд дар қабатҳои археологии шаҳр ва иншооти меъмории дорои хусусияти дунявӣ ва мазҳабӣ боқӣ мондааст. Бозёфтҳои бостоншиносон миқдори муайяни маълумотро дар бораи боқимондаҳои модии шаҳр дар давраи баррасишаванда пешниҳод менамояд, ки маълумоти маъхазҳои хаттиро тасдиқ мекунад. Чанд катиба, қалъаи Темурмалик дар ҷазираи Сирдарё, зиёратгоҳҳо ва ёдгориҳои асосии меъмории макбараҳои Тубахон, Ҳазрати Бобо ва Шайх Муслиҳиддин, аз ҷумлаи мероси фарҳангии Хучанди асрҳои XIII - XIV мебошанд.

Чустуҷӯи боқимондаҳои қалъаи Темурмалик дар ҷазираи Сирдарё дар охири асри XIX оғоз ёфт. Ҳангоми ҳафриёти А.Л.Кун дар ҷазираи Ёваарал (Тиллокон) бозёфтҳои ба асрҳои XII-XIII тааллуқдошта пайдо шуданд. Ҳанӯз дар солҳои 50-уми асри XX, то сохтмони Нерӯгоҳи барқи оби Фарҳод дар канори ҷазира боқимондаҳои деворҳо намоён буданд. Холо сатҳи оби дарёи Сир баланд шуда (баъди ба вучуд омадани обанбор дар поёноб), боқимондаҳои деворҳои қалъа зерин об мондаанд. Дар асоси ин маълумот метавон тахмин кард, ки қалъаи Темурмалик, ки онро Ҷувайнӣ тавсиф кардааст, дар ҷазираи Тиллокон воқеъ буд [13, 48-50].

Дар нимаи дууми асри XIV бо афзоиши суботи иқтисодӣ ва сиёсии ҳаёт дар Мовароуннаҳр ва дар шаҳри Хучанд низ сохтмони бошукӯҳу боҳашамат вусъат ёфт. Ҳамин тариқ, асрҳои XIII - XIV сохтмони як қатор биноҳои диниро дарбар мегирад, ки аз ҷаҳол шудани меъмрон ва илми меъмории шаҳодат медиҳад. Дар ин давра зиёратгоҳҳои асосии шаҳр ба вучуд омадаанд, ки намунаи беҳтарини онҳо оромгоҳҳои Тубахон, Ҳазрати Бобо ва оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин мебошанд.

Боқимондаҳои оромгоҳи Тубахон дар қисмати қадимаи Хучанд дар шурфи №14 ва №15 кашф карда шудаанд [8, 95]. Тадқиқот нишон дод, ки оромгоҳи Тубахон ёдгории духонаи аз хиштҳои пухта сохташуда буда, бо даромадгоҳи боҳашамат ва санги мазори бо терракота (сафолӣ сирдор) кошинкорӣ гардида, оро дода шудааст. Ёдгории мазкур номи намояндаи Чағатойиён - Тува(Дува)-хонро, ки солҳои 1282-1306 ҳукмронӣ кардааст, соҳиб шудааст. Боқимондаҳои гӯрхона ва зиёратхона ҳафр карда шуданд [7, 45-60]. Дар натиҷаи қавтуков маълум гашт, ки дар сохтмон хишти тунуки пухтаи дарозрӯя истифода шудааст. Ин мисоли равшани қабули ислом аз ҷониби Чингизийи улуси Чағатой ва инчунин баланд шудани нақши руҳонӣ мусулмон, мебошад.

Дар асри XIV, дар қисмати шимолу шарқии шаҳр оромгоҳи дигар - Ҳазрати Бобо сохта мешавад, ки даромадгоҳи он (пештоқ), то миёнаҳои асри XX нигоҳ дошта шуда, бо лавҳаи бо нақшу нигори наботӣ ва геометрӣ (ҳандасӣ) гачкоришуда музайен буд [10, 3-17]. Мутаассифона, боқимондаҳои оромгоҳ нобуд шуданд.

Маҷмааи таърихию меъмории дигари шаҳр бо номи арбоби маъруфи динӣ Ҳазрати Бобо Камоли Хучандӣ алоқаманд аст. Маълум, ки ин пир, устод ва мураббии мардум дар охири асри XII - нимаи аввали асри XIII зиндагӣ карда, дар ин қисмати шаҳр ба хок супурда шудааст. Дар асри XIV дар болои оромгоҳи Ҳазрати Бобо макбара сохта шуд. Бино ба маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, Ҳазрати Бобо Камоли Хучандӣ пайрави ҷараёни

Кубравия буд [2,23]. Дар маъхазҳо далелҳои мавҷуданд, ки Ҳазрати Бобо устои Мавлоно Чалолуддин Румӣ будааст, ки ба ганҷинаи назми ирфонӣ ва фарҳангии башарӣ саҳми бузург гузоштааст.

Чанд маълумот оид ба зиндагиномаи Ҳазрати Бобо дар рисолаи «Латоиф-ут-таворих»-и Саид Ашраф Чаҳонгирӣ мавҷуд аст. Бо номи Ҳазрати Бобо Камоли Хучандӣ чандин ривоятҳо алоқаманд аст, ки дар байни аҳолии Хучанд мавҷуданд. Бино ба як ривоят Ҳазрати Бобо бунёдгузори қисми асосии Хучанд аст, дар ривояти дигар наҷотдиҳандаи шаҳр аз харобшавии истилогарони хоричӣ мебошад [6,78].

Дар ибтидо, оромгоҳ як хучраи гунбаздор буд. Аммо шакли дақиқи биноро тавсиф кардан душвор аст, зеро дар натиҷаи таъмири такрорӣ дигаргуниҳо ба амал омадаанд. Дар миёнаҳои солҳои 50-уми асри XX, вақте ки ин ёдгори аз ҷониби мутахассисон баррасӣ ва тавсиф карда шуд, аз биноҳои қаблӣ пештоқ бо тоқи амиқ ва як хучраи мураббаъ бо ду сӯроҳӣ (дар тоқи пештоқ ва девори муқобил) боқӣ монда буданд.

Ҳангоми сохтани бинои мазори Ҳазрати Бобо устоҳо аз кошину рӯкашӣ истифода мебарданд. Дар ҷойҳои гуногуни деворҳои берунии мазори Ҳазрати Бобо кошину рӯкашӣ бо сири ранга пӯшонидашуда гузошта шудаанд. Онҳо назар ба хиштҳои кӯҳнаи бино хурдтар буда, дар девори зарду хокистарранги одӣ ҳамчун нуқтаҳои дурахшон фарқ мекунанд. Ин хиштҳо шакли трапетсия (чоргушае, ки ду тарафи он байни худ мутавазӣ ва ду тарафи дигараш ғайримутавазӣ аст) доранд. Рӯи хиштҳо бо гулҳои сурху сафед, фирӯзиву қабуд пушида шудааст. Ба ғайр аз хиштҳои якранг, ҳамчунин хиштҳои мавҷуданд, ки дар рӯи онҳо якчанд рангҳои омехта шудаанд: сурхи манганӣ, сафед ва фирӯзӣ дар тавъамии гуногун.

Нақшу ниғори ин хиштҳои ороишӣ, инчунин усули тайёр кардани онҳо ва шакли онҳо ҳоси меъмории Осиёи Миёна дар нимаи аввали асри XIV мебошад. Маҳз ба давраи мазкур усули «кошинқорӣ фиребӣ» хос аст, ки дар онҳо майдонҳои рангини алоҳида бо буридани рӯи онҳо аз ҳамдигар ҷудо карда мешаванд [6, 78].

Баъдан дар ин ҷо маҷмааи бузурги фарҳангӣ, аз ҷумла, ба ҷуз мазор, биноҳои масҷидҳои кӯҳнаю нав ва дигар биноҳо ба вучуд омадаанд. Масҷиде, ки дар паҳлӯи мазор сохта шудааст, ба асри XVIII тааллуқ дорад. Масҷиди, ки умумишаҳрӣ буд, бо наққошҳои рангоранг оро дода шудааст.

Ҳамзамон дар маркази шаҳри Хучанд бузургтарин маҷмааи маънавӣ ба вучуд омад. Ин ёдгории меъмории бо номи шоир ва ғафех Шайх Муслиҳиддин (баъзан Маслаҳатаддин ё Шайх Маслаҳат низ мегӯянд), ки дар охири асри XII - ибтидои садаи XIII зиндагӣ кардааст, алоқаманд аст [19]. Ҳафриёти бостоншиносӣ собит намуд, ки ин қисми шаҳр аллақай дар асрҳои XI - XII обод гардида буд. Дар ҷараёни ҳафриёт боқимондаҳои мақбараи қадимтар, ки ба асри XII тааллуқ доранд, ошкор карда шуданд. Нақшаи ду хучра (520x690, 520x290 см) маълум намуд, ки мувофиқи он бинои мақбараи аввала росткунҷа буда, дар меҳвари шарқу ғарб тўл кашидааст. Таҳкурсии ин иншооти дафн аз санги бинокорӣ ва деворҳо аз хиштҳои пухтаи росткунҷаи андозааш 27x12x3,5 ва 28x15x4 см сохта шудаанд.

Дар шурфе, ки дар хучраи шимолу шарқӣ гузошта шуда буд, пораҳои майолика (кошинқорӣ - ороиши ҳоси меъмории нимаи дуюми асри XIV) ёфт шуданд. Дар зери қисми шимолу шарқии мақбараи баъдӣ (пасин) боқимондаҳои деворҳои ороишӣ бо нақшу ниғорҳои ҳандасӣ аз сафолакҳои қандақоринашуда («бантӣҳо») ва хиштҳои бо ранги сафед ва фирӯзаранг ёфт шуданд. Пораҳои кошину қандақоринашуда низ маҳфӯз мондаанд [11, 87-97; 15, 122-134]. Сипас, дар асрҳои XIV - XV оромгоҳи нави духучрагӣ аз хишти пухта бо даромадҳои боҳашамате, ки бо хиштҳои рӯкаш зинат ёфтааст, сохта

мешавад. Минбаъд оромгоҳ чандин маротиба азнавсозӣ ва таъмиру тармим шуда, танҳо дар асри XVII намуди зохирии имрӯзаи пайдо кард. Бинои таъмиршуда то рӯзҳои мо боқӣ мондааст [6, 48-50]. Дар асрҳои минбаъда дар назди оромгоҳ ансамбл (мачмаа)-ибузург, аз ҷумла биноҳои масҷидҳои кӯҳна ва нав, манора ва қабристони хурде ташкил ёфт.

Дар айни замон мақбара - ёдгории бузургтарини шаҳр буда, ба меҳвари шарку ғарбӣ нигаронида шудааст. Ин бинои душённавӣ дорои пештоқ ва гунбаз аст. Мақбара аз ду қисм иборат аст: яке шакли салибдори марказӣ дорад (зиёратхона), дигараш - хучраи чоркунча бо қабр (гӯрхона). Зиёратхонаи барҳавоӣ салибшакл дорои се даромадгоҳ кушод (аз тарафи ҷануб, ғарб ва шимол) мебошад. Гӯрхона чор хучраи кунҷакӣ дорад, ки чоркунчаро ташкил медиҳанд (18,5x18,5). Хучраҳо алоҳидаанд, бо биноҳои марказии зиёратхона ва гӯрхона иртиботе надоранд. Шифтҳои гунбази онҳо дар арконҳо ва бодбонҳои сипаршакл ҷойгир шудаанд. Гунбази берунии гӯрхона дар болои пояи гунбаз баланд бардошта шудааст. Тавре ки муҳаққиқон-таъмиргарон қайд мекунанд, дар болои зиёратхона гунбази дукарата (дуқабата) низ мавҷуд будааст, ки пояи баланду борик дорад. Қолиби тавачҷӯх аст, ки фризи қандакорӣ бо навиштаҷоти арабӣ ва ороиши спиралӣ (печутоб) ба девори шарқии зиёратхонаи оромгоҳ гузошта шудааст [6, 45].

Дар маркази гурхона санги мазори бо чуб пушидаи асрҳои асрҳои XIV-XV ва дорои қандакорихо ва нақшо гузошта шудааст. Ороиш дар асоси тавъамкунии ситораҳои даҳкунча, ромб, панҷкунча ва дигар нақшоҳои ҳандасӣ (геометрӣ) сохта шудааст, ки майдонҳои онҳо бо ороишҳои хурди гули услубӣ пур карда шудаанд. Сағонаи мақбара хеле қолиб аст, ки аз ҷӯб бо қуроқҳои қошиқорӣ сохта шудааст, ки аз ҷиҳати услубӣ ба сағонаи оромгоҳи бухороии Сайфиддин Бохарзӣ монанд мебошад.

Аз ороиши дохилии оромгоҳ-мазори аввала пештоқҳои ороиши ҳандасӣ (геометрӣ), ки аз хишти сирдори сафед ва фирӯзаранг-қабуд дар якҷоягӣ бо чило сохта шудаанд, маҳфуз шудаанд. Ҳамвории пештоқҳо бо тасмаҳои терракотии қошиқорӣ бо шакли қабуди дарозрӯй, ки дар ҷойҳои муайян бурида мешаванд, худуд доранд. Дар мобайни онҳо ҳашт гули 4-барга бо сири сафедранг пӯшонда шудааст. Қисмати поёнро ду қатори ҷуфт хиштҳои сирдори қабуд, ки бо «қамон»-ҳои сафед аз ҳам ҷудо карда шудаанд, оро додаанд.

Ҳамин тарик, яке аз марказҳои фарҳангии бостонии Мовароуннаҳр – шаҳри Хучанди асримиёнагӣ аз фоҷиаи мудҳиш – истилои муғулҳо наҷот ёфта, дубора эҳё гардид, ки ёдгориҳои мероси фарҳангии асрҳои XIII—XIV аз он гувоҳӣ медиҳанд. Илова бар он, Хучанд ҳамчун маркази ҳукмронии муғулҳо: чун маркази маъмурӣ ва ҷамъоварии андозҳо аҳамият пайдо карда буд. Дар баробари ин эҳёи ҳаёти маданӣ ба назар мерасад. Мавзӯи асосии фарҳанг ғояи ибодати муқаддасон буд. Он ифодаи пурзӯр шудани таъсири нуфузи дин ва зуҳури муҳолифат ба таъсири мардуми бегона гардид. Ва ниҳоят, табақаи низомии муғул ва ашрофзодагон ба қабули ислом шурӯъ карданд ва дар натиҷа, қабули ислом аз ҷониби Чағатойиёни ҳукмрон, ашрофи кӯчманҷӣ ва муқими кишоварзиро ба ҳамдигар наздик мекунанд. Дар баробари ин нақши рӯҳониёни мусулмон меафзояд. Ин тамоҷуро дар афзудани аҳамияти ёдгориҳои динӣ ва зиёратгоҳҳои мусулмонӣ ва шумораи онҳо дар Шохроҳи абрешим равшан мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар санъати замони мазкур мазмуни ғояҳои исломӣ низ ба таври назаррас афзоиш меёбад. Санъатшиносон ба афзудани ҳиссиёти нақшо, ҷустуҷӯи васеи воситаҳои нави ифодаи бадеии афкори ислом ишора мекунанд. Инро аз шумора ва вазифаи ёдгориҳои меъмории замони баррасишаванда дидан мумкин аст: парастии авлиё вусъат ёфта, шумораи мавзеи ибодат — мазору мақбараҳо меафзояд.

Дар нимаи дуоми асри XIV бо болоравии суботи иктисодӣ ва сиёсии ҳаёт дар Мовароуннахр, аз ҷумла дар шаҳри Хучанд низ бунёди иншоотҳои бошукӯҳу боҳашамат вусъат меёбад. Маҳз дар ҳамин давра зиёратгоҳҳои асосии Хучанди асримиёнагӣ – оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин, оромгоҳи Ҳазрати Бобо бунёд гардидаанд. Инчунин яке аз ҳокимони муғул Тубахон низ дар ҳамин ҷо дафн шудааст. Мақбараи ӯ (Тубахон) ба ибодатгоҳ табдил ёфтааст.

Ҳамаи инҳо биноҳои калоне мебошанд, ки аз хишти пухта сохта шудаанд ва нисбат ба биноҳои гирду атроф тафовут доранд. Меъмрон оромгоҳҳоро ба таври возеҳ месохтанд. Чунон ки кофтукӯҳҳо нишон доданд, дар сохтмони ин мақбараҳо аз хишти гуногунранг ва майолика васеъ истифода бурдаанд.

Аз тамоми ёдгориҳои таърихиву меъмории шаҳри Хучанди асрҳои XIII - XIV, ки дар боло зикр шудаанд, оромгоҳи Шайх Муслиҳиддин ҳамчун яке аз ҷузъҳои номинатсияи Силсилаи фаромарзии «Роҳи абрешим: долони Фарғона-Сирдарё» ба Феҳристи пешакии мероси умумиҷаҳонии ЮНЕСКО ворид гардид.

ПАЙНАВИШТ:

1. Арсланова А.А. Интеграция и взаимодействие монголов с «тюркским миром» по данным некоторых персоязычных историков дотимуридского периода/А.А. Арсланова//Средневековые тюрко-татарские государства. – 2019. - №11.- С.5-12.
2. Асадуллоев С. Ҳазрати Бобо/ Асадуллоев С.. – Худжанд, 1995. – 80 с.
3. Гарустович Г.Н. Средневековые авторы о распространении ислама в улусе Джучи /Г.Н.Гарустович //Вестник Академии наук Башкортостана. Т.12. – 2012. - №.33 – С.55-61.
4. Измайлов И.Л., Усманов М.А. Ислам в Улусе Джучи (История татар с древнейших времён. Т.3. Улус Джучи (Золотая Орда). 13 - середина 14 вв. / Измайлов И.Л., Усманов М.А. - Казань, 2009. – 728 с.
5. История Казахстана в персидских источниках. Т.1. Джамал Карши. Аль-Мулхакат би-с-сурах. – Алматы, 2005. – 404 с.
6. Каримова Г.Р., Филимонова Т.Г., Рахимов Н.Т. Номинация Всемирного наследия ЮНЕСКО. Фергано-Сырдарьинский коридор (Таджикистан) / Каримова Г.Р., Филимонова Т.Г., Рахимов Н.Т. – Душанбе, 2019. – 222 с.
7. Негматов Н.Н. Мавзолей Туба-хан/Н.Н.Негматов//Известия АН ТаджССР. Отд-ние общественных наук. – 1957. - №14. – С.45-60.
8. Негматов Н.Н. О работах Ходжендско-Уструшанского отряда в 1957 г./ Н.Н. Негматов // Археологические работы в Таджикистане. Вып.5. – Сталинабад, 1959. - С.95-101.
9. Негматов Н.Н. Ходженд. Основные этапы истории/Н.Н. Негматов // Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе, 1986. – С.3-15.
10. Негматов Н.Н., Хмельницкий С.Г. К истории архитектурного комплекса Хазрати-бобо/ Н.Н. Негматов, С.Г. Хмельницкий // Известия АН ТаджССР. Отд-ние общественных наук. – 1960. - № 1. – С.3-17.
11. Никитина О.М. Об археологических изысканиях в зоне Мавзолея Шейха Муслихиддина в Худжанде / О.М. Никитина // Археологические работы в Таджикистане. – Вып.26 (1986 г.). – Душанбе, 2005. – С.87-97.
12. Панфилов О.В. Исследования петроглифов Моголтау в 1982 г./ О.В. Панфилов // Археологические работы в Таджикистане. – Вып.22 (1982 г.). – Душанбе, 1990. – С.93-94.

13. Рахимов Н.Т. Чазираи Темурмалик/Н.Т.Рахимов//Мероси ниёгон (Наследие предков). – Душанбе, 2017. - №1 (19). – С.48-50.
14. Султанов Т.И. К историографии этнополитической истории улусов Джучи и Чигатая / Т.И.Султанов // Золотоордынское обозрение.- 2017. Т.5. №1.- С.74-94.
15. Талбакова Н.С., Никитина О.М. Архитектурно-археологические исследования мавзолея Шейха Муслихиддина в процессе реставрации /Н.С. Талбакова, О.М. Никитина // Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе, 1986. – С.122-134.
16. Турсунов Н.О. Ҳафтхони Темурмалик / Турсунов Н.О. – Хучанд, 2003. – 404 с.
17. Усманов М.А. Об особенностях раннего этапа этнической истории Улуса Джучи / М.А.Усманов // Тюркологический сборник / 2001: Золотая Орда и ее наследие. - Москва, 2002. - С.96-126.
18. Хаутала Р. Исламизация Джучидского и Хулагидского улусов в сравнении: с точки зрения мусульманских и христианских источников / Р.Хаутала //Золотоордынское обозрение. – Т.6, №4.- 2018. – С.676-695.
19. Хмельницкий С.Г. Мавзолей Шейха Муслихиддина / Хмельницкий С.Г. – Худжанд, 2002. - 98 с.
20. Фёдоров-Давыдов Г.А. Исторические особенности городов в монгольских государствах Азии в XIII-XIV вв./ Г.А. Фёдоров-Давыдов // Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. – Алма-Ата, 1983. – С.215-220.

References Literature:

1. **Arslanova A.A.** Integration and Interaction of the Mongols with the “Turkic world” according to some Persian- Speaking Historians of the pre-Timurid period // *Medieval Turko - Tatar states.* - 2019, №.11. -pp. 5 - 12
2. **Asadulloev S.** *Khazrati Bobo.* – Khujand, 1995. – 80pp.
3. **Garustovich G.N.** Medieval Authors about the Spread of Islam in Juchiulus (village) // *Bulletin of the Academy of Sciences of Bashkortostan.* V.12.- 2012, № 33 – pp. 55 – 61
4. **Izmaylov I.L., Usmanov M.A.** Islam in the **Ulus** of Juchi (History of the Tatars from Ancient Times. V.3. **Ulus Juchi (Golden Horde) The XIII-th – the middle of the XVI-th centuries** - Kazan, 2009. – 728 pp.
5. *The History of Kazakhstan in Persian sources.* V.1. Jamal Karshi. **Al-Mulhakat bis-surah.** - Almaty, 2005. - 404 pp.
6. **Karimova G.R., Filimonova T.G., Rakhimov N.T.** UNESCO World Heritage Nomination. *Ferghana-Syrdarya Corridor (Tajikistan).* -Dushanbe, 2019. -222 pp.
7. **Negmatov N.N.** *Mausoleum of Tuba Khan// Tidings of the Academy of Sciences of The Tajik SSR. Department of Social Sciences.* —1957, №.14. – pp. 45 – 60
8. **Negmatov N.N.** *On the Work of the Khujand-Ustrushan Detachment in 1957// Archaeological Jobs in Tajikistan. Issue 5.* – Stalinabad, 1959. – pp. 95 – 101
9. **Negmatov N.N.** *Khodzhent. The Main Stages of History// N.N.Negmatov Researches on the History and Culture of Lelinabad.- Dushanbe, 1986.* – pp. 3 – 15
10. **Negmatov N.N., Khmel'nitsky S.G.** *To the History of the Architectural Complex Khazrati Bobo//Tidings of the Academy of Sciences of the Taj. SSR. Department of Social Sciences.* - 1960, №1. - pp 3 – 17

11. **Nikitina O.M.** *On Archaeological Researches in the Area of the Mausoleum of Sheikh Muslihiddin in Khujand // O.M. Nikitina Archaeological Jobs in Tajikistan. – Issue 26 (1986). – Dushanbe, 2005. – pp. 87 – 97*
12. **Panfilov O.V.** *Researches of the Mogoltan Petroglyphs in 1982 // O.V.Panfilov Archaeological Jobs in Tajikistan.-Issue 22 (1982).- Dushanbe, 1990. - pp. 93 – 94*
13. **Rakhimov N. T. Chazirai Temurmaliq**// Merosi niyogon (Heritage of Ancestors). – Dushanbe, 2017 - №1 (19) – pp.48 – 50
14. **Sultanov T.I.** *On the Historiography of the Ethnopolitical History of the Uluses of Jochi and Chigatay. – Golden Horde Review. 2017. V.5. № 1. pp. 74 – 94*
15. **Talbakova N.S., Nikitina O.M.** *Architectural and Archaeological Explorations of the Mausoleum of Sheikh Muslihiddin in the Process of Restoration// N.S. Talbakova, O. M. Nikitina Research on the History and Culture of Lelinabad. – Dushanbe, 1986. - pp.122 – 134*
16. **Tursunov N.O.** Khafihoni Temurmaliq. – Khujand, 2003. – 404 pp.
17. **Usmanov M.A.** *On the Features of the Early Stage of the Ethnic History of the Ulus Jochi // Turkological collection/ 2001: The Golden Horde and its Heritage. – M., 2002. – pp. 96 – 126*
18. **Hautala R.** *Islamization of Jochid and Khulagid Uluses in Comparison: from the Point of View of Muslim and Christian sources// Golden Horde Review. – 2018. V.6, №4 – pp. 676 – 695*
19. **Khmelnitsky S.G.** *The Mausoleum of Sheikh Muslihiddin. – Khujand, 2002. – 98 pp.*
20. **Fyodorov-Davydov G.A.** *Historical features of cities in the in Mongolian states of Asia in the XIII-XIV centuries.// Medieval Urban Culture of Kazakhstan and Central Asia. – Alma-Ata, 1983. – pp.215 – 220*